

Tilburg University

Kan God toornen?

Sarot, Marcel

Published in:
Sophie

Publication date:
2023

Document Version
Early version, also known as pre-print

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Sarot, M. (2023). Kan God toornen? *Sophie*, 14(4), 5-9.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Kan God toornen?¹

Inleiding

Kan God woedend worden? Als wij de Bijbel lezen, lijkt het daar wel op. Liefde is weliswaar meer karakteristiek voor God dan toorn, maar er wordt ook over oordeel en toorn gesproken. Tegelijkertijd heeft de christelijke traditie het altijd moeilijk gehad met de gedachte dat God emoties zou kunnen hebben. Emoties zijn veranderlijk en God is onveranderlijk, emoties zijn irrationeel en God is rationeel. Daarom heeft de traditie vaak gezegd dat het (s)preken over de toorn van God nodig is om ervoor te zorgen dat mensen zich een beetje gedragen, maar niet veel over God zegt. In onze tijd spreken kerken en theologen weer meer en meer over de emoties van God. Alleen een lijdende God kan lijdende mensen helpen, zo zei Dietrich Bonhoeffer. Moeten wij dan ook maar weer over de toorn van God spreken?

De toorn van God in het Oude Testament

Wie het Oude Testament leest, kan het nauwelijks ontgaan dat God daadwerkelijk woedend kan worden. Zo zegt de profeet Nahum:

Wie is er tegen zijn toorn bestand, wie kan er op tegen de hitte van zijn gramschap? Zijn grimmigheid stroomt als vuur; de rotsen vallen voor Hem in stukken uiteen (Nah. 1:6).

En Jesaja doet er nog een schepje bovenop:

Wie komt daar uit Edom, uit Bosra in helrode kleren, luisterrijk in zijn gewaad, fier in zijn geweldige kracht? “Ik ben het die rechtvaardig oordeelt, en een geding aangaat om te redden.” Waarom is uw gewaad zo rood, en zijn uw kleren als die van een druivenperser? “Ik heb geheel alleen de wijnpers getreden en van mijn volk was er niemand bij Mij. In mijn toorn heb Ik hen vertreden, in mijn gramschap hen vertrapt. Hun bloed is op mijn kleren gespat en heel mijn gewaad heb Ik besmeurd. Want Ik had een dag van de wraak in de zin. [...] Ik heb volken in mijn toorn vertrapt en in mijn gramschap hen vermorzeld, Ik liet hun bloed ter aarde vloeien” (Jes. 63:1–4a, 6).

De oudtestamenticus Th.C. Vriezen schreef hierover: “De toorn van God wordt in het O.T., vooral door de profeten, met vreselijke scherpte beschreven.”² Theologen die moeite hebben met de gedachte dat God kwaad kan worden, stellen het graag zo voor alsof slechts de oudere lagen van het Oude Testament in mensvormige termen over God spreken, en de nieuwere lagen Gods anders-zijn meer benadrukken. Maar dit is tot mislukken gedoemd: het hoofdstuk van Jesaja dat ik zojuist citeerde bijvoorbeeld wordt door oudtestamentici algemeen na de ballingschap gedateerd. Ook zoeken zij soms steun bij de gedachte dat de in het Oude Testament de vraag naar de mensvormigheid van God nog niet aan de orde is, en er daarom in naïeve termen over de emoties van God wordt gesproken. Ook dit is niet juist. Tenminste eenmaal worden de emoties van God expliciet gethematiseerd. In dat verhaal gaat het om het berouw – en daarmee impliciet ook de toorn – van God. In een verhaal, dat wel, maar daarom niet minder duidelijk. Het gaat om

het verhaal dat traditioneel als kopje meekrijgt: “God scheurt het koningschap van Saul af” (1 Sam. 15).

In dit verhaal krijgt Saul de opdracht de Amalekieten uit te moorden en daarbij niemand te sparen, mens noch dier (3). Saul is echter eigenwijs en laat koning Agag en de beste en vetste schapen, runderen en lammeren in leven (9). “Toen werd het woord van JHWH gericht tot Samuël: ‘*Ik heb berouw* dat Ik Saul tot koning heb aangesteld, want hij heeft zich van Mij afgekeerd en mijn bevelen niet uitgevoerd.’ Samuël was daar diep bedroefd om en riep heel de nacht tot JHWH” (10–11). Samuël confronteert Saul met de woede van God, maar deze geeft geen krimp: de beste dieren heeft hij in leven gelaten om ze aan God te offeren (15, 21). Samuël is echter onverbiddelijk: “Gehoorzamen is beter dan offeren, volgzzaamheid meer waard dan het vet van bokken. Weerspanning staat gelijk met de zonde van toverij, ongezeglijkheid met afgodendienst. Omdat u het woord van JHWH verworpen hebt, heeft JHWH u verworpen en zult u geen koning meer zijn” (22–23). In één opzicht wijkt Samuël echter af van het Godswoord dat hij heeft ontvangen. Hij zegt namelijk ook: “De Heerlijkheid van Israël liegt niet en *kent geen berouw*; Hij is immers geen mens dat hij terug zou komen op een besluit!” Samuël voltrekt vervolgens zelf het doodvonnis aan koning Agag (33). En het slot van het hoofdstuk luidt: “Daarna zag Samuël Saul niet meer terug, tot de dag van zijn dood toe. Samuël bleef om Saul treuren, *omdat het JHWH berouwd had* dat Hij Saul tot koning over Israël had aangesteld” (35).³

Het opmerkelijke van dit verhaal is dat er twee keer wordt gezegd dat God berouw heeft, en één keer dat God geen mens is dat Hij berouw kan hebben. Met dit gegeven gaan theologen op verschillende manieren om. Zij die ontkennen dat God emoties kan hebben zullen meestal zeggen dat hier sprake is van een *inclusio*. De opbouw is als volgt: God heeft berouw – God heeft geen berouw – God heeft berouw. Bij een dergelijke *inclusio*, zo hoor je dan, geeft de centrale uitspraak de boodschap van de tekst mee. Ofwel: God heeft geen berouw en is niet vertoornd. Als wij echter rekening houden met de opbouw van het verhaal en met wie de spreker is van de verschillende uitspraken, komen wij tot een heel andere conclusie. Het is immers God die de eerste berouwtekst uitspreekt: “Ik heb berouw.” Het wordt direct duidelijk dat Samuël zich niet in deze Godsspraak kan vinden: “Samuël was daar diep bedroefd om en riep heel de nacht tot JHWH.” Dat Samuël vervolgens zegt dat God geen berouw heeft, komt dus niet als een volslagen verrassing: hij kan het kennelijk niet over zijn hart krijgen om aan Saul te zeggen waar hij zelf veel moeite mee heeft. Maar in het allerlaatste vers zet de verteller de puntjes nog eens op de i: God had wel degelijk berouw dat hij Saul tot koning had aangesteld. Uit dit verhaal volgt dat in het Oude Testament niet zonder meer naïef over Gods emoties werd gesproken. Ook toen waren er tegenwerpingen en werd er over nagedacht, maar de boodschap van 1 Samuël 15 is duidelijk: God heeft wel degelijk emoties. Kan God dan ook boos worden? Hoewel het woord hier niet valt, lijkt me ook dat uit 1 Sam. 15 te volgen. Het is moeilijk vol te houden dat God weliswaar berouw heeft dat hij Saul koning heeft gemaakt, maar dat Hij nu niet boos is op Saul.

Tegelijkertijd moeten wij hier ook bij zeggen dat God in het Oude Testament steeds weer wordt getekend als iemand die *slow to anger* is (Ex. 34:6, Num. 14:18, Ps. 103:8, Jona 4:2, Nahum

1:3). In het Nederlands wordt dat vaak vertaald als *lankmoedig*. Letterlijk staat er in het Hebreeuws *lang van neus*: het Hebreeuws verbindt woede met de neus. Iemand die woedend is, heeft een *hete neus*, en bij iemand die lang van neus is, duurt het lang voordat hij boos wordt.

Het Nieuwe Testament gaat meer over de liefde van God dan over zijn toorn. Jezus spreekt weinig over de toorn van God, maar wel over het oordeel. Toch komen wij de toorn van God in de evangeliën wel tegen, bijvoorbeeld bij Johannes de doper: “Adderengebroad, wie heeft u voorgespiegeld, dat ge de dreigende toorn kunt ontvluchten?” Deze tekst is karakteristiek voor veel van het nieuwtestamentisch spreken over Gods toorn: dat is haast onpersoonlijk. Vaak gaat het over ‘de toorn’ zonder dat God wordt genoemd; zo ook bijvoorbeeld in 1 Thess. 1:10, waar Paulus spreekt over “de komende toorn.” ‘Toorn’ is dan haast synoniem aan oordeel, en lijkt geen *emotie* van God aan te duiden. Hierbij moeten wij het volgende opmerken. Allereerst is duidelijk dat dit niet betekent dat het oordeel minder serieus wordt genomen. Denk bijvoorbeeld aan Matt. 22:14: “Bindt hem aan handen en voeten en werpt hem buiten in de duisternis. Daar zal geweest zijn en tandengeknars.” Of aan Matt 26:24: “Het zou beter voor hem zijn als hij niet geboren was, die mens!” (vgl. Marcus 14:21). Vervolgens moet worden opgemerkt dat het Nieuwe Testament over andere emoties van God, zoals zijn liefde en barmhartigheid, onbevangen blijft spreken. En tenslotte is het belangrijk om te zien dat er uitzonderingen zijn. Zo spreekt bijvoorbeeld Opb. 19:15 van de “grimmige toorn van God.”

De toorn van God in de christelijke traditie

Wij hebben gezien hoe het Oude Testament zonder aarzeling over Gods toorn (en andere emoties) spreekt, en hoe het Nieuwe Testament dat spreken overneemt maar juist waar het om toorn gaat, iets aarzelender lijkt om die toorn als een emotie te tekenen. Het lijkt soms meer om het oordeel te gaan. Tenslotte hebben wij ook gezien hoe de na-bijbelse christelijke traditie meer in het algemeen een probleem heeft met de gedachte dat God emoties zou kunnen hebben. In de klassieke oudheid werden emoties gezien als *passiones*: gemoedstoestanden die wij passief ondergaan, waardoor wij overmand worden of ons laten meeslepen. *Impassibilitas* (in het Grieks: *apatheia*, vrijheid van de *passiones*) werd daarom gezien als een ideaal waarnaar wij mensen moeten streven. De kerkvaders delen dat ideaal en de meesten van hen menen dat het in God is gerealiseerd. Waarom zou de Bijbel dan over God spreken als had Hij emoties? Philo van Alexandrië formuleerde het antwoord dat de christelijke traditie over zou nemen: dat is vanwege de menselijke zwakheid. Als de Bijbel Gods afkeuring tot uitdrukking wil brengen, zegt zij dat God vertoornd is; zo komt het beter over. Calvijn zou daar later de term *accommodatio* voor gebruiken: God geeft zijn openbaring zo vorm, dat de mens deze kan begrijpen. Voor de interpretatie van teksten waarin een emotie aan God werd toegeschreven, lijkt dit tot een duidelijke richtlijn. Wanneer de Bijbel bijvoorbeeld zegt dat God woedend is, dan gaat die interpretatie in drie stappen te werk: (1) je bevestigt dat dit er echt staat, (2) je legt uit dat God geen mens is, die boos kan worden, en dat de tekst over de woede van God dus niet letterlijk kan worden genomen, en (3) je legt uit dat wat de Bijbel eigenlijk wil zeggen niet gaat over een

affect (emotie) van God, maar over een *effect* (straf): God straft de zondaar. Zo wordt gespeeld met de Latijnse woorden *affectus* en *effectus*.

Sommige kerkvaders accepteerden impassibiliteit (onlijdelijkheid) niet als eigenschap van God, en hielden vast aan het bijbelse beeld van een God met gevoelens en emoties. Een van hen was Lactantius (ca. 250 - ca. 317). Hij hecht eraan dat God werkelijk (in een emotionele zin – *De ira Dei* 12, 22) woedend kan worden. Voor hem is duidelijk: een God die niet woedend kan worden, kan ook niet liefhebben. Lactantius is zich bewust van de weerstand die de gedachte aan een toornende God oproept. Woede is vaak problematisch. Mensen worden soms meegesleept door hun woede, en bovendien is hun woede lang niet altijd rechtvaardige woede. Zoiets kan van God toch niet waar zijn? Lactantius brengt hier tegen in dat het niet mogelijk is om het goede lief te hebben en het kwade niet te haten (*De ira Dei* 5-6). Wie God vereert, veronderstelt dat Hij ook andere emoties moet hebben, aldus Lactantius. Waarom zou men God vereren als deze niet door onze verering geraakt wordt, laat staan er plezier aan beleeft? Dat zou dan toch zonde van de tijd en de moeite zijn! Nee, het is religieus noodzakelijk dat God emotioneel reageert op wat mensen doen. De specifieke functie van Gods toorn is het opwekken van menselijke vrees (*De ira Dei* 8); hoe zal de mens zich aan Gods wetten houden als hij niet bevreesd is voor God (*De ira Dei* 12; vgl. 18, 23)? Gods woede verschilt echter wel van die van mensen: zij is altijd in overeenstemming met zijn rechtvaardigheid en wijsheid. Gods toorn richt zich uitsluitend tegen het kwaad (*De ira Dei* 17; 21). Bovendien kan God niet worden meegesleept door zijn woede: ‘God beheerst Zijn toorn, en wordt er niet door beheerst; Hij ordent Zijn toorn volgens Zijn wil’ (*De ira Dei* 21).

Op deze manier ondervangt Lactantius de specifieke kritiek op de toeschrijving van woede aan God: die woede is – in tegenstelling tot onze woede – altijd een rationele woede, waarin God zich hartstochtelijk tegen het kwaad keert. Dat is ook de uitkomst van het onderzoek van de joodse geleerde Abraham Joshua Heschel naar de wijze waarop de oudtestamentische profeten God tekenen in zijn klassieke boek *The Prophets*: als een God die het gepassioneerd opneemt tegen onrecht.

Zo vinden wij in de christelijke traditie twee nogal verschillende Godsbeelden. Enerzijds is daar het beeld van een God die emotioneel betrokken is bij mensen en hartstochtelijk aan de kant van het recht staat, een God die lijdt onder onrecht en geweld en die dat lijden aan ons toont in Jezus Christus. Anderzijds is daar het beeld van een God die de grond van alle zijn is en daarom hoog verheven is boven de woelingen van deze wereld: eeuwig, onveranderlijk en onlijdelijk. Dan blijft staan dat Jezus heeft geleden, maar dat was alleen mogelijk tijdens de incarnatie en in het vlees; het zegt ons niets over de goddelijke natuur. De gedachte dat God onlijdelijk is, wordt vooral verdedigd door theologen met gevoel voor metafysica. De klassieke metafysica, waarin het hoogste zijn onveranderlijk is, laat de theoloog geen andere keus. Opmerkelijk is dat dit wijsgerige Godsbeeld weinig invloed heeft op de christelijke verkondiging en vroomheid. Origenes kon met al zijn niet geringe filosofische denkkraft Gods onlijdelijkheid verdedigen en toch gepassioneerd preken over het lijden van God de Vader. Jonathan Edwards kon enerzijds verdedigen dat er strikt genomen geen emoties in God zijn en anderzijds toch zo hartstochtelijk preken over de woede van

God dat hij zijn preek verschillende malen moest onderbreken omdat hij niet langer boven het gekerm en gejammer van zijn gehoor uit kon komen. En in theologische geschriften in de volkstaal en in de kunst wordt God wel degelijk getekend als een emotioneel betrokken God.

Hoe moeten wij nu denken over de toorn van God?

In de late negentiende en de twintigste eeuw vindt er een omslag plaats, eerst in de protestantse theologie, later ook, maar aarzelender, in de katholieke theologie, die veel metafysischer van aard is. Die omslag is allereerst veroorzaakt door een ontwikkeling in onze cultuur. Lang is het zo geweest dat gevoelens en emoties werden gezien als irrationeel, als gemoedsbewegingen die de mens onder controle moest houden en waardoor hij zich in ieder geval niet moest laten meeslepen. De klassieke idealen van *apatheia* en *ataraxia* waren springlevend. Inmiddels is dat anders. In onze cultuur is gevoel niet langer taboe: het ideaal is niet langer *geen* emotie hebben, maar *de juiste* emoties hebben. Wie in reactie op bepaalde misstanden en misdaden geen gevoelens van afschuw of woede heeft, is geen volledig mens, zo is de gedachte. Als wij zo over mensen denken, heeft dat ook invloed op ons denken over God. En die invloed kan des te sterker zijn omdat zij aansluit bij de dominante stroom in de Bijbel, waar God wordt getekend als hartstochtelijk staand aan de kant van de weduwen en de wezen, de armen en de gevangenen, de vervolgd en de vertrapten.

De omslag werd mogelijk gemaakt doordat ook de metafysica niet langer dezelfde was. In hedendaagse metafysica is het hoogste zijn veelal niet onveranderlijk, maar juist een proces of relationeel. In het rooms-katholieke denken ging deze ontwikkeling langzamer doordat het sinds de negentiende eeuw zo sterk verbonden was aan het thomisme. Maar zodra wij de werkelijkheid zien als ten diepste procesmatig of relationeel, komt er ook ruimte om God niet langer als onveranderlijk en onlijdelijk te zien. In de theologie van de twintigste eeuw zien wij hoe die ruimte wordt benut, vooral ook onder invloed van de beide wereldoorlogen. Mensen ervaren dat zij in hun lijden niet worden getroost door de gedachte dat de almachtige God alles wel ten goede zal keren, maar door de zekerheid dat God hen in hun lijden niet verlaat maar nabij blijft. Het meest indrukwekkend is deze gedachte tot ons gekomen in een brief die Dietrich Bonhoeffer op 16 juli 1944 vanuit de gevangenis schreef. Hij schrijft daar:

Christus helpt niet krachtens zijn almacht, maar krachtens zijn zwakheid, zijn lijden. Dit is het beslissende onderscheid met alle (andere) religies. De religiositeit van mensen wijst hen in hun nood op de macht van God in de wereld; God is de redder uit de nood. De Bijbel wijst de mens op de onmacht en het lijden van God; alleen de lijdende God kan helpen.

Bij de *toorn* van God hebben veel mensen nog aarzelingen. Als wij van mensen echter verwachten dat zij boos worden over onrecht, moeten wij dan iets anders verwachten van God? Ik zeg het Lactantius na: het niet mogelijk het goed lief te hebben zonder het kwade te haten.

¹ Bij het schrijven van deze bijdrage heb ik enkele zinnen overgenomen uit een eerder artikel: 'Een bewogen Beweger? Over de (on)lijdelijkheid van God,' in: Gijsbert van den Brink & Marcel Sarot (red.), *Hoe is Uw Naam? Opstellen over de eigenschappen van God*, Kok 1995, p. 117–137.

² Th.C. Vriezen, *Hoofdlijnen van de theologie van het Oude Testament*, Veenman 1949, p. 106.

³ Ik heb de Willibrordvertaling uit 1975, die ik hier gebruik, op enkele onderdelen licht aangepast in het licht van de grondtekst.